

El lleure educatiu davant la societat del segle XXI. Cap a la construcció d'identitats personals i de ciutadania activa.

Dra. Txus Morata

En aquesta presentació, desitgem explorar el lleure educatiu com un univers ple de possibilitats, però ens centrarem especialment en dues temàtiques o aspectes. El primer d'ells, sobre el lleure educatiu actual i les seves contribucions a la construcció d'identitats personals i socials.

Aquest aspecte l'abordarem a partir d'algunes evidències científiques, de caràcter nacional i internacional, que hem ordenat a partir de quatre tipus de beneficis o contribucions, com són:

1. Contribucions respecte a la configuració del caràcter i la personalitat dels infants i joves, des d'una perspectiva integral i holística.
2. Contribucions per a la potenciació de competències per a la vida professional.
3. L'aportació del lleure educatiu per a l'aprenentatge i la pràctica de la participació social i la construcció d'una ciutadania activa, crítica i compromesa pel bé comú.
4. I, finalment, la contribució del lleure educatiu per a la construcció de cohesió social dels territoris i la construcció de líders socials per a la millora col·lectiva.

Un segon aspecte d'aquesta exposició té la intenció de suggerir i plantejar alguns reptes i orientacions que creiem que el lleure educatiu haurà de repensar davant la societat del segle XXI. Aquests reptes els presentarem a partir de quatre eixos que l'informe de la UNESCO *Repensar l'educació. Vers un bé comú mundial* (UNESCO, 2015) ens proposa per a repensar-la. Aquests eixos són:

1. El desenvolupament sostenible: una preocupació essencial
2. Reafirmar una visió humanista de l'educació
3. Formulació de polítiques de l'educació en un món complex
4. Recontextualitzar l'educació com un bé comú

Però, abans d'endinsar-nos en aquestes dues temàtiques, ens cal, primer de tot, fer unes consideracions inicials respecte a què ens estem referint quan parlem de *la construcció d'identitats*, ja que aquest aspecte emmarcarà tot el discurs.

La construcció d'identitat és un procés complex, múltiple, sempre en construcció i en relació amb els altres i que, per tant, requereix d'educació. També la identitat és quelcom que es construeix i es transforma al llarg de l'existència de les persones, així ho afirmen autors com Orduna (Orduna, 2003), Marcús (Marcús, 2011), García Martínez (García Martínez, 2008) i Marín (Marín, 2013; Marín, 2012), entre d'altres. Les interaccions entre l'infant i els seus entorns familiars tenen un paper primordial, però les que s'estableixen en el període adult de la persona també tenen un alt grau d'impacte sobre la identitat de l'individu. L'entorn i, especialment, els altres individus influiran molt intensament en aquesta construcció.

La identitat individual suposa autoreflexió i es construeix com a resultat de les interaccions quotidianes amb què es troba la persona. Aquestes interaccions el conduiran a la formació d'actituds i al desenvolupament de comportaments, a través de processos d'introspecció. *La identitat social*, per altra banda, es va conformant, especialment, a partir de la influència exercida

per institucions com la família, l'educació formal i la no formal, la religió i la comunitat (Castro, 2007). Aquestes institucions transmeten valors, actituds i maneres de pensar i actuar que el subjecte va incorporant com a pròpies i actua en conseqüència. És per això que cada infant i cada persona, al llarg de la seva vida, podrà anar adquirint les identitats socials que el seu context sociocultural li ofereixi.

Des d'aquesta perspectiva, on afirmem que la identitat requereix d'educació i que el lleure educatiu podrà esdevenir un espai també idoni per a desenvolupar-la, entrem, doncs, en la primera part de l'exposició fent, en un primer moment, una mirada breu a la realitat actual del lleure educatiu per tal de contextualitzar-ho i seguidament abordarem els quatre tipus de beneficis i contribucions que el lleure educatiu ha aportat a la construcció d'identitats personals i socials dels infants i joves, aspecte central d'aquesta primera part de l'exposició.

Cinc aspectes, doncs, que ens ajuden a contextualitzar el lleure educatiu actual

1. L'existència conjunta entre l'associacionisme educatiu i els serveis de lleure portats a terme per *entitats, empreses o administracions públiques*.
2. La diversitat d'activitats i projectes de lleure educatiu que actualment s'estan desenvolupant.
3. El desplegament del marc legal nacional i internacional.
4. La presència del lleure educatiu cada vegada més intensa als territoris.
5. El reconeixement social del lleure educatiu tant pel que fa a les seves pràctiques com dels agents que el porten a terme.

1. Constatem que l'associacionisme educatiu, el qual es desenvolupa especialment en el moviment escolta i en el moviment d'esplais, conviu amb l'existència de serveis de lleure promoguts per entitats, empreses o administracions públiques i, tot plegat, forma un teixit que té com a protagonistes els infants i els adolescents i la seva educació en el temps lliure.

Quan es parla, per tant, de *lleure educatiu* no s'està fent referència exclusivament a l'educació en el lleure únicament des de l'associacionisme educatiu sinó al conjunt d'activitats organitzades i adreçades a infants i joves amb finalitats lúdiques i educatives (Síndic de Greuges de Catalunya, 2014).

Actualment, comptem amb dades molt significatives sobre el nombre de centres, de monitors voluntaris i d'infants i joves participants en activitats no remunerades en entitats educatives, com les recollides pel Consell Nacional de la Joventut de Catalunya, segons les quals més de 40.000 infants i joves participen anualment en activitats de vacances, organitzades per més de 700 centres de lleure (esplais i escoltes), amb la col·laboració insubstituïble de més de 10.000 voluntaris/es. La immensa majoria desenvolupa activitats en els centres i en el medi natural durant els caps de setmana.

Cada estiu més de 220.000 nens i joves participen en activitats de lleure educatiu (en colònies, campaments, rutes, camps de treball, colònies urbanes), segons dades del 2013 de la Direcció General de Joventut.

Segons les dades de l'enquesta de Salut de Catalunya, un 64% dels menors entre 3 i 14 anys realitzen algun tipus d'activitat esportiva, i únicament un 39% altres activitats no esportives fora de l'horari escolar. Entre aquestes, les més comunes són la música, la dansa o els idiomes. Hi participen un total de 600.000 nens/es (Síndic de Greuges de Catalunya, 2014).

2. També s'observa que les activitats i projectes de lleure educatiu són cada cop més variades i diverses. Hi ha dues tendències que ens ho mostren (Armengol, 2006):

a) Una primera, en relació a com el lleure educatiu segueix actuant de forma activa i compromesa dins dels *moviments i l'associacionisme educatiu* (tal com ho hem vist amb les dades presentades pel Consell Nacional de la Joventut de Catalunya, respecte al nombre d'infants que participen a les activitats de les entitats educatives; b) i una segona tendència que mostra el desenvolupament intens d'*activitats de lleure educatiu*, concretament activitats de vacances per als nens i joves, l'oferta extraescolar d'activitats no curriculars, accions culturals i esportives i l'oferta d'equipaments d'oci per a la infància i l'adolescència (com són les biblioteques infantils, les ludoteques, els espais de joc, entre d'altres), que constitueixen totes elles també, com les anteriors, espais educatius amb grans possibilitats formatives.

3. Un tercer aspecte fa referència al desplegament legal nacional i internacional al voltant de la infància i les activitats de lleure educatiu i socioculturals.

Concretament la Convenció dels Drets dels Infants, les recomanacions de la Unió Europea, l'Estatut d'Autonomia, la Llei d'Educació del 2009, la Llei dels Drets i Oportunitats de la Infància i els Pactes per la Infància de les diverses comunitats autònomes de l'Estat. Però, encara que s'hagi donat un notable desplegament normatiu, cal destacar que a Catalunya, segons denunciava el Síndic de Greuges en un informe l'any 2014, es generen notables desigualtats en el seu accés, limitant la igualtat d'oportunitats. Un 50% de fills de treballadors no qualificats no poden participar d'aquest tipus d'activitats (Síndic de Greuges de Catalunya, 2014).

4. Un quart aspecte fa referència a com el lleure educatiu, des de la diversitat d'activitats i projectes que realitza, cada cop està més present als territoris, tant des d'un punt de vista numèric, com de les relacions i col·laboracions de treball que s'impulsen des de les entitats i les administracions públiques, activant la vida comunitària dels barris i dels territoris.

L'informe del Síndic de Greuges de Catalunya de l'any 2014 destaca que:

- Encara que el lleure educatiu és dels àmbits més afectats a causa de les actuals dificultats pressupostàries de les administracions i que, per tant, ha produït importants desigualtats socials en el seu accés i també mancances importants respecte a la protecció jurídica, hi ha més infants que participen en activitats de lleure educatiu i també més agents socials que, de forma col·laborativa i en xarxa, desenvolupen aquesta oferta tal com mostren les dades sobre l'evolució de la participació en esplais, agrupaments escolta i altres activitats educatives (2005-2014) recollides en aquest informe.

Aquestes dades ens mostren com la força del teixit social i de la vida comunitària local segueix activant la participació dels infants, adolescents i joves dins d'aquest tipus d'activitats, malgrat les dificultats econòmiques que puguin afectar al seu accés. Algunes raons que creiem que ens ho poden explicar podrien ser:

- *La seva proximitat a les persones i la seva connexió al territori, cosa que fa possible captar millor les necessitats i donar-hi respostes (Morata i Garreta, 2012).*
- *La llibertat d'adhesió i voluntarietat on els infants i adolescents participen de forma lliure i voluntària i amb més flexibilitat en aquest tipus d'activitats (Morata i Garreta, 2012).*
- *La realització de programes que apliquen la pedagogia del projecte i utilitzen pedagogies actives, desenvolupant relacions i vida comunitària però on també es fa educació (Trilla, 1999).*
- *I, per últim, l'interès que mostren determinades entitats i recursos de la comunitat com les escoles, els centres cívics, els centres de lleure educatiu, etc.) per a promoure la iniciativa social, la promoció d'associacionisme i la participació ciutadana (Morata, 2009).*

5. Finalment, un cinquè aspecte que, si considerem la suma de les anteriors evidències, ens fa concloure que el lleure educatiu compta actualment amb més reconeixement social i aquest es constitueix en un àmbit substantiu en la vida quotidiana de cada cop més infants i joves de les nostres ciutats i dels nostres territoris (Albaigés, B., Selva M. i Baya, 2009).

EVIDÈNCIES CIENTÍFIQUES

Entrem, doncs, després d'aquesta breu mirada al context actual del lleure educatiu, en un dels punts principals de la nostra exposició, el que fa referència a les evidències científiques, de caràcter nacional i internacional, que mostren les contribucions i beneficis que el lleure educatiu ha aportat i, segueix fent-ho, als infants, adolescents i joves que hi participen i al conjunt de la societat.

Aquesta anàlisi el presentarem a partir dels quatre tipus de beneficis o contribucions, tal com dèiem a l'inici de l'exposició.

1. Respecte al primer tipus de beneficis: la contribució del lleure educatiu a la configuració del caràcter i la personalitat dels infants i joves, tres estudis ens han proporcionat dades en relació amb aquest fet:

El primer d'ells, *La Participació infantil i la construcció de ciutadania*, realitzat entre el 2009 i 2013 a Catalunya (Novella, A.; Llana, A.; Noguera, E.; Gómez, M.; Morata, T.; Trilla, J.; Agud, I.; Cifre-Mas, 2014) per investigadors de la UB i la Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés-URL i finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat. Aquest és un estudi en què van participar 706 joves i que mostra l'alt grau d'influència que, segons ells, el pas i la participació per escoles participatives, centres de lleure educatiu i consells d'infants ha tingut en les seves trajectòries vitals. L'estudi ofereix resultats especialment rellevants respecte els joves que han viscut experiències de lleure (concretament la mostra de joves que ha participat en espais de lleure educatiu ha estat 234).

Pel que fa als continguts de la influència, els més destacats per part dels joves que van participar en l'enquesta eren: en la manera de ser i de pensar, el fer amics i aprendre a relacionar-se i en la utilització del seu temps lliure i les aficions; també és destacable en un 75% la influència que ha tingut en les seves trajectòries participatives posteriors quant a la conducta ciutadana, la vida associativa i el comprimís social.

Un dels resultats més significatius és que un 93,7% dels joves que van participar en aquestes experiències de lleure manifesten que haver participat en aquestes activitats els *havia influït de forma intensa en les seves vides*, xifra molt superior a la de la resta de grups (escola un 86,4% i consells infantils un 35,5%). Una possible raó per explicar aquesta notable diferència podria referir-se al major *grau de voluntarietat* present en les entitats d'educació en el lleure i el fet que *potser allò que un pot escollir de forma voluntària té un major poder de repercussió genuïna en un mateix que allò que ja ens ve donat*.

Un segon estudi, *L'impacte educatiu del Moviment Scout: estudi sobre tres casos en la adolescència* (Tra Bach, Huberman i Sulser, 1995), realitzat el 1995 per investigadors de la Comissió d'investigació i desenvolupament de la Organització Mundial del Moviment Scout, volia examinar, a través de tres estudis de cas, els efectes de l'experiència escolta en joves de 14 a 18 anys. Concretament, es va estudiar com aquesta experiència donava resposta a les necessitats dels adolescents, a partir de les percepcions dels propis joves, de les seves famílies i dels líders de les entitats.

Tots els participants coincidien a valorar la importància *del grup* com un eix clau d'aquests aprenentatges i com això els havia ajudat a superar les dificultats i a guanyar confiança en si mateixos. També el fet de *desenvolupar amistats* més profundes i més autèntiques que les que havien viscut en altres espais i, també, la vivència de valors com *el sentit de responsabilitat* per a un mateix i per als altres, *l'obertura, la tolerància i la capacitat per a compartir*.

Els tres casos mostren una alta valoració respecte a les metodologies de treball que es porten a terme, concretament *el fet de treballar en un espai estructurat que estimula cada persona a assumir les responsabilitats* i la importància de *l'acompanyament adult*.

El tercer estudi, *Inserción juvenil y actividad física: una forma de intervención social en el contexto de los barrios de la periferia urbana* (Balibrea, E., Santos, A. i Lerma, 2002), realitzat el 2002 pel grup de recerca Deporte e inserción social de la Universitat de València, tenia com a principal objectiu analitzar quin espai ocupen les activitats esportives en relació amb els programes d'inserció social, adreçats als joves. Aquest estudi es va desenvolupar a través d'un recull documental d'experiències de tot Europa i de la realització d'entrevistes exploratòries a professionals de l'àmbit social de "barris d'acció preferent" del País Valencià, que treballen amb joves d'entre 12 i 16 anys que viuen en espais vulnerables.

Els resultats del mateix mostren com la practica esportiva els ha permès desenvolupar alguns aprenentatges significatius per a la seva vida personal com són: *l'assoliment d'hàbits saludables, el desenvolupament físic, la utilització del temps lliure i l'adquisició de normes*.

Alguns elements comuns dels tres estudis ens mostren la influència que ha tingut per als joves la participació en espais de lleure educatiu en relació amb la configuració de la seva personalitat i el seu caràcter, especialment pel que fa a:

- *La seva manera de ser i de pensar* (aspectes molt claus en la construcció d'identitats personals), la construcció de *relacions d'amistat i la utilització del temps lliure on la vivència grupal també constitueix una experiència clau per a la configuració de la identitat social*.

- *L'acompanyament adult i la creació d'espais estructurats que promouen la participació, la responsabilitat i l'adquisició de normes* es mostren també elements metodològics molt rellevants.

2. Un segon tipus de contribucions del lleure educatiu fa referència a com aquest pot potenciar les competències per a la vida professional. Dos estudis ens mostren dades sobre aquest fet:

El primer d'ells, un *qüestionari elaborat ad hoc* per la ponència que estem presentant, en el qual han participat 186 joves que, durant els anys 2014 i 2015, s'han format per aconseguir els diplomes oficials de monitor o director d'activitats d'educació en el lleure infantil i juvenil.

Aquest estudi ens mostra que les principals competències professionals que, des de la seva percepció, es promouen dins del lleure educatiu són: la "comunicació (89,2%) i la creativitat (75%)".

Un altre estudi, *Aprentatges en l'àmbit associatiu de l'educació en el lleure* (Valls, Créixams, Borison, Font, 2007), elaborat el 2007 per l'Observatori Català de la Joventut de la Generalitat de Catalunya, pretenia mostrar l'impacte en el món laboral dels aprenentatges assolits per les persones que havien participat en experiències de lleure educatiu. En aquest estudi van participar responsables pedagògics d'entitats i monitors i caps de les mateixes.

Alguns dels resultats més significatius mostren que el lleure educatiu els ha aportat aprenentatges sobre competències per a la vida professional, bàsicament per quatre raons: a) la primera, perquè permet l'accés a la globalitat d'aprenentatges, b) la segona, perquè els aprenentatges es realitzen mitjançant la vivencialitat i la intensitat d'experiències personals, c) en tercer lloc, perquè permet la vivència d'aquests aprenentatges des de molt jove i d) finalment perquè forma per al treball en equip i per al desenvolupament d'habilitats directives. Aquest darrer aspecte ha estat especialment assenyalat pels responsables pedagògics.

Algunes coincidències significatives dels dos estudis mostren que el pas per entitats de lleure educatiu ha permès desenvolupar competències útils per a la vida professional, especialment pel que fa a: *la comunicació, la creativitat, la capacitat de treball en equip i les capacitats vinculades a les habilitats directives*.

3. Una tercera contribució que alguns estudis han mostrat fa referència a com el lleure educatiu pot afavorir l'aprenentatge i la pràctica de la participació social i la construcció d'una ciutadania activa, crítica i compromesa pel bé comú. Tres estudis ens permeten aportar algunes dades al respecte:

Els resultats del *qüestionari ad hoc* expressa que la participació dels nens, adolescents i joves en les entitats de lleure educatiu es dona, en gran part, a causa de l'aplicació de la modalitat de la participació consultiva, en la qual els infants intervenen donant la seva opinió i sent consultats, un 89% de les respostes ens ho confirmen.

En relació amb l'ús de la participació projectiva, on els infants i adolescents prenen un paper actiu en el disseny i la realització de projectes, un 60% dels joves diuen que aquesta està també present en les seves entitats. La metaparticipació, el model més complex de participació, segons el qual els mateixos participants demanen, exigeixen, reivindiquen i generen nous espais

participatius, es dóna únicament en un 50% de les entitats en què els participants desenvolupen les seves tasques de monitors/es de lleure. Aquest darrer model requereix de més atenció dins les entitats de lleure educatiu i és un repte, per tant, a continuar desenvolupant en el marc d'aquestes, ateses les grans potencialitats de reflexió i d'anàlisi crític que pot aportar a nivell educatiu per als infants i joves.

En l'estudi *Participació infantil i construcció de ciutadania* (Novella, A.; Llana, A.; Noguera, E.; Gómez, M.; Morata, T.; Trilla, J.; Agud, I.; Cifre-Mas, 2014), els joves enquestats trien les paraules que millor defineixen per a ells el significat de participar: Implicar-se (72,3%); Actuar (64,3%); Comprometre's (61,6%), Cooperar (47,3%) i Responsabilitzar-se (46,4%). Conceptes, tots ells, que expressen una actitud activa de la persona en relació al seu entorn.

L'estudi *Educación para la participación ciudadana en la educación no formal: aportaciones desde el ocio y el tiempo libre* (Medir, Geli, Alsina, Calabuig, Ochoa, Heras, Frigola, Cañabate, Magin, 2010), una investigació de tipus qualitatiu realitzada per l'Institut de Recerca Educativa de la Universitat de Girona, entre els anys 2008 i el 2011, en la qual a partir de l'anàlisi de tres casos (una empresa que es dedica fonamentalment a les activitats extraescolars, un agrupament escolta i un grup d'esplai) aborda qüestions entorn a la relació que s'estableix entre l'educació en el lleure i l'educació per a la participació ciutadana i les diferències segons el tipus d'entitat analitzada.

Els resultats ratifiquen que hi ha poques diferències significatives entre els tres casos quant al fet que l'educació per a la participació ciutadana és part inherent de les funcions educatives d'aquestes entitats i de les empreses que treballen dins del lleure educatiu, sempre que totes elles es plantegin dins dels seus objectius promoure la participació, complint amb les exigències de responsabilitat vers la comunitat de la qual formen part i aplicant metodologies per a promoure la participació, com per exemple: les assemblees, els debats i les accions dirigides a la comunitat. Una de les diferències principals entre les associacions i l'empresa és el tema del voluntariat, que és un model present en les primeres i inexistent en la segona.

Pel que fa a la valoració que els joves enquestats fan respecte al concepte de ciutadania, tant l'estudi *Participació infantil i construcció de ciutadania* com l'estudi *ad hoc* mostren que les idees que millor la defineixen són: "Saber conviure amb persones que tenen ideologies i/o costums diferents de les teves" i "Lluitar per aconseguir una societat més justa i igualitària". Conceptes, per tant, també relacionats fonamentalment a la idea d'obertura i de justícia social.

Els estudis presentats mostren com a elements més significatius:

- La necessitat de generar estructures i espais per afavorir el desenvolupament de la participació.
- Que la participació requereix d'educació, on els educadors han de tenir formacions adequades per acompanyar els processos i utilitzar metodologies adients.
- On els infants i adolescents han de poder participar activament en l'elecció i la planificació del seu lleure.
- És important avançar cap a models de participació projectiva i de metaparticipació superant, per tant, els models de participació únicament consultiva.
- Caldrà seguir treballant també cap a la construcció d'una ciutadania activa i compromesa.

4. En relació amb la quarta àrea, referent a les contribucions del lleure educatiu per a la construcció de processos de cohesió social i de líders socials per a la millora col·lectiva, sis estudis realitzats sobre aquestes temàtiques ens mostren algunes aportacions significatives.

Pel que fa a la influència del lleure educatiu respecte al desenvolupament de la cohesió social als territoris farem referència a quatre estudis:

- Qüestionari elaborat *ad hoc*.
- Els estudis *Aprentatge i Servei, Educació per a la ciutadania (2011)* i *Cultura del do, Aprentatge Servei, Integració social i ciutadania (2013)*, realitzats pel Grup de Recerca en Educació Moral de la UB.
- L'estudi *Inserción juvenil y actividad física: una forma de intervención social en el contexto de los barrios de la periferia urbana (2002)*.

Els joves participants en el qüestionari *ad hoc* consideren que les paraules que millor expressen com l'educació en el lleure pot enfortir la cohesió social són: "la igualtat d'oportunitats" (71,5%), "el reconeixement positiu de la diferència i la diversitat" (59,1%) i "la vivència de valors i normes compartides" (54,8%).

L'estudi *Aprentatge i servei educació per a la ciutadania* (Martín, 2012) analitza i sistematitza teòricament bones pràctiques d'aprenentatge servei realitzades en institucions educatives formals i no formals, i l'estudi *Cultura del do, Aprentatge Servei, Integració social i ciutadania* (Puig *et al.*, 2014), que ha desenvolupat una eina útil per a la generalització d'experiències educatives d'integració social i per optimitzar les que ja estan implantades, ens aporten dades sobre el valor que poden desenvolupar les entitats de lleure educatiu per a la construcció de cohesió social en els territoris, quan apliquen aquesta metodologia, combinant de forma integrada la formació i els espais de reflexió amb el servei comunitari, i on es practica l'acompanyament educatiu i el treball en xarxa per a la construcció de capital social.

Finalment l'estudi *Inserción juvenil y actividad física: una forma de intervención social en el contexto de los barrios de la periferia urbana* (Balibrea, Santos i Lerma, 2002) assenyala també com l'activitat física pot esdevenir un mitjà adient per a la millora de la cohesió social, especialment en grups desafavorits, ja que aquesta pot aportar un increment de relacions socials significatives entre els infants i joves, generant contextos de convivència naturals cohesionadors.

En referència a com el lleure contribueix a l'activació de lideratges, dos estudis ens mostren algunes dades significatives al respecte:

- *Les fonts del lideratge social*, publicat al 2009 per la Fundació Jaume Bofill.
- *Les fonts del lideratge social i nous lideratges en moments de canvi. Reflexions sobre lideratge i transformació social*, impulsat per la Fundació Jaume Bofill i portat a terme per l'Institut de Govern i Polítiques Públiques (IGOP) de la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 2014.

En relació amb la temàtica sobre com el lleure educatiu pot desenvolupar líders socials per a la millora col·lectiva, els dos estudis ens mostren dades en relació a aquest fet. El primer d'ells *Les fonts del lideratge social* (Cantó, Castiñeira, Font, 2009), pretén conèixer quins són els factors que han convergit en la vida d'algunes persones, identificades com a líders socials, i la possible generalització d'aquests factors, així com també analitzar la influència del lleure educatiu en la

formació de líders socials que desenvolupen competències relacionades amb el fenomen del civisme i el compromís cívic.

Algunes aportacions de l'estudi constaten que hi ha una relació directa entre el pas per aquestes institucions (i el seu entorn) i el despertar de la consciència cívica dels joves que més endavant esdevindran líders socials.

El segon dels estudis, *Les fonts del lideratge social i nous lideratges en moments de canvi. Reflexions sobre lideratge i transformació social* (Parés, Castellà, Subirats (coord.); Cruz, Grau-Solés & Sánchez, 2014), pretén conèixer els factors que expliquen les noves trajectòries del lideratge social i polític a Catalunya i les característiques dels "nous" lideratges socials i polítics. Destaquem l'aportació, a mode d'exemple, d'algunes idees que considerem significatives de la narrativa d'Héctor Colunga, actualment director de l'entitat social Mar de Niebla, d'Astúries.

Colunga considera que el "*paper del líder ha de ser el de facilitar i equilibrar per poder capacitar els equips. [...] La innovació pura no existeix. El més important en aquests moments és recuperar la participació real i reprendre allò comunitari*". En el seu relat explica com la participació en espais d'educació no formal de Gijón, quan era adolescent, li va permetre formar-se en una perspectiva de comunitat, de construcció col·lectiva, amb la qual cosa sempre va percebre la participació comunitària com una experiència natural que tothom hauria d'experimentar.

Colunga aposta per les organitzacions socials com a instruments de participació i d'incidència per a la construcció de ciutadania, per a una societat civil que s'organitza amb l'objectiu de cooperar en la construcció del bé comú, i també afirma com les administracions haurien de ser les gestores del bé comú.

Finalment, destacar una última idea del mateix Colunga, en què anota la idea que el lideratge social hauria de tenir com a objectiu lluitar per un principi de justícia, com a contribució al fet que les persones amb menys oportunitats també siguin protagonistes. Aquest objectiu no hauria de ser un objectiu únicament de les organitzacions socials, sinó que també hauria de ser objectiu dels líders polítics.

Algunes idees clau a destacar dels quatre estudis sobre la incidència del lleure educatiu en els processos de cohesió social dels territoris són:

- La necessitat de treballar integradament la reflexió i l'acció comunitària amb els infants i joves.
- La importància del treball en xarxa.
- La igualtat d'oportunitat en l'accés al lleure educatiu com a element clau per a la cohesió social.

Pel que fa a la construcció del lideratge social, els principals aspectes a destacar seran la promoció de lideratges que treballin pel despertar de la consciència cívica de la comunitat, la cooperació, la justícia i la responsabilitat social.

REPENSANT EL LLEURE EDUCATIU: REPTES I ORIENTACIONS

Com assenyalava a l'inici de l'exposició, aquesta segona part de la ponència pretén repensar junts el lleure educatiu i plantejar-nos orientacions i reptes per a l'educació del segle XXI, tenint

en compte les aportacions que els diferents estudis presentats ens han mostrat. Especialment, realitzarem aquest repensar junts el lleure educatiu a partir de les aportacions que l'informe de la UNESCO (UNESCO, 2015) de l'any 2015 proposa en relació als quatre eixos mostrats anteriorment.

1. Pel que fa al primer eix sobre el *Desenvolupament sostenible i els seus efectes en la ciutadania* hi ha dues temàtiques especialment importants a ser considerades sobre aquest tema: en primer lloc, *el desenvolupament tecnològic i la necessària educació en drets humans* i, segon, *la necessitat d'incorporar l'enfocament holístic de l'educació*.

a) Podem afirmar sense dubtes que el desenvolupament tecnològic contribueix a una millor interconnexió entre les persones, oferint noves vies per a l'intercanvi, la cooperació i la solidaritat però, també, l'augment de la violència, de la intolerància cultural i religiosa i del conflicte polític basat en la identitat, creixement econòmic i creació de riquesa, però també vulnerabilitat, desigualtat, exclusió i violència en totes les societats d'arreu. Aquests fets tindran repercussions en la formulació i en la implantació de polítiques educatives, sensibles als conflictes i a les polítiques inclusives on l'educació en drets humans tindrà un paper i una funció clau per a fer créixer la conscienciació sobre els límits i els beneficis d'aquest model de desenvolupament.

Davant d'un desenvolupament tecnològic que requerirà cada vegada més d'una educació en drets humans, què caldrà que es plantegi el lleure educatiu?

Tres aspectes a considerar:

- Desenvolupar *funcions preventives*
- Incrementar *l'accessibilitat als recursos comunitaris*
- *La utilització ètica i social de les TIC*

1. *Per que fa al lleure educatiu com espai de prevenció*, aquest té grans potencialitats per actuar amb els infants, adolescents i joves, abans que es presentin greus dificultats que poden requerir d'una intervenció més especialitzada. El lleure educatiu, atesa la seva flexibilitat, les relacions igualitàries que promou i les metodologies actives amb les quals treballa esdevé un context adequat per desenvolupar funcions preventives amb els infants i joves. Aquesta actuació és ja prioritària en països amb un estat del benestar potent i està comprovat que permet una reducció significativa de costos econòmics –i així una major sostenibilitat– però fonamentalment més dignitat personal i un major èxit vital (Ruiz de Gauna, 2012).

2. *Sobre el segon aspecte: incrementar l'accessibilitat als recursos comunitaris del territori*, caldrà reclamar més flexibilitat, obertura i millora en l'accés als equipaments i espais públics de la ciutat on desenvolupar activitats de lleure educatiu (en escoles, en equipaments esportius i culturals, etc.), amb la possibilitat que els promotors de l'oferta, com ara les entitats infantils i juvenils, puguin disposar-ne. Aquesta presència als equipaments i recursos comunitaris podrà esdevenir també un element d'activació comunitària (Síndic de Greuges de Catalunya, 2014).

3. *En tercer lloc: els educadors en el lleure davant del món cibernètic*, conjuntament amb altres professionals de l'educació, caldrà que puguin preparar de forma més eficaç les noves generacions per a gestionar les dimensions ètiques i socials de les tecnologies digitals. L'educació en el lleure, més enllà de la utilització de les TIC per a la comunicació, haurà de ser capaç de: a) realitzar treball educatiu amb aquestes eines, que reforci l'actuació presencial, i

també b) portar a terme accions formatives en habilitats digitals que garanteixin que tots els menors assoleixen coneixements per afrontar possibles riscos derivats de l'ús de les TIC.

b) Un segon aspecte per al desenvolupament sostenible que ens planteja la UNESCO fa referència a la necessitat d'avançar en l'enfocament holístic de l'educació, que reconeix l'estreta interdependència entre el benestar físic i intel·lectual i la interconnexió entre el cervell emocional i el cognitiu, l'analític i el creatiu, per al qual cal una educació apoderadora que pugui desenvolupar el pensament crític, el criteri i el debat independent.

El lleure educatiu davant d'aquest repte haurà de posar especial atenció, fonamentalment, a tres aspectes:

- Formar nens i joves competents socialment i emocionalment
  - Desenvolupar tasques de prevenció i suport per a l'èxit escolar
  - Afavorir un aprenentatge actiu per part dels infants
- a) Pel que fa al primer aspecte: l'educació de nens i joves competents, socialment i emocionalment, el lleure educatiu podrà garantir el benestar en la infància mitjançant el cultiu de la interioritat i del creixement moral, afectiu i espiritual, que constituïran dimensions essencials en el procés de desenvolupament dels infants i joves per enfortir el sentit de la pròpia vida (Ruiz de Gauna, 2012).
- b) En segon lloc, també el lleure educatiu podrà desenvolupar tasques de prevenció i suport per a l'èxit escolar, mitjançant la utilització de metodologies actives on els jocs i els programes de competències socials, tan pròpies del lleure educatiu, podran esdevenir eines d'utilitat per a fer créixer l'autoestima, l'autoconcepte i la confiança dels infants en les seves possibilitats.
- c) Finalment, serà important també per al desenvolupament holístic atorgar un paper actiu a l'infant i jove en el seu procés de desenvolupament, fent que els infants puguin aprendre des de l'acció. Caldrà, per tant, recuperar i innovar principis, accions i orientacions de les pedagogies actives que ja van estar presents des dels inicis de l'educació en el lleure.

2. El segon eix que la UNESCO assenyalava per a repensar l'educació fa referència a *reafirmar una visió humanista de l'educació* en aspectes com: a) *l'educació en valors* i b) *el treball en xarxa*, que requereix del *reconeixement social i professional dels educadors*. Aquests dos aspectes es plantegen com a grans reptes per a l'educació humanista.

a) Quant a l'educació en valors, cal dir que només amb l'educació no es poden resoldre tots els reptes de desenvolupament, però una visió més humanista de l'educació, que duri tota la vida, sí que pot contribuir a trobar un nou model de desenvolupament, guiat per la gestió mediambiental i per la cerca de pau, inclusió i justícia social.

El lleure educatiu, des de sempre, ha centrat la seva atenció en l'educació en valors, amb la qual caldrà seguir treballant de forma intensa, especialment:

- Oferint programació de lleure innovador i sostenible.
- Centrant l'atenció educativa en el desenvolupament humà, recuperant la interioritat i la reflexió.
- Promovent el treball cooperatiu i les conductes prosocials.
- Afavorint el diàleg i la diversitat com a elements constructors d'identitat social.

- Pel que fa a l'oferta de programació del lleure caldrà fer propostes innovadores i atractives per a posar en valor la tasca educativa, social i transformadora dels grups de base, arrelats al territori i amb altes complicitats en l'àmbit local. Educar per a una ciutadania més sostenible implicarà fomentar que els nens i joves siguin capaços de viure més sobriament, que sàpiguen, per exemple, que una societat que gaudeix de la cultura és més sostenible que la que s'alimenta exclusivament del lleure consumista –basat en la compra d'objectes i serveis.
- En segon lloc, la visió humanista de l'educació també reafirma la importància de centrar l'atenció en el desenvolupament humà dels infants i joves. La interioritat i la reflexió sobre la pròpia identitat haurà d'ocupar un espai important de l'activitat de lleure, des d'una visió crítica però alhora constructiva, implicant també les famílies de forma corresponsable i augmentant així el seu capital social (Csikszentmihalyi, Cuenca, Buarque, Trigo, *et al.*, 2001).
- Treball cooperatiu i conductes prosocials, tan importants per a la construcció de la identitat social dels infants i joves, caldrà que se segueixin activant i desenvolupant de forma conscient i planificada en l'àmbit del lleure educatiu (Mendieta, 2011).
- I, finalment, per a la vivència de la diversitat i el diàleg, caldrà treballar de forma intencional, promovent espais educatius per a desenvolupar aquests valors, on els programes d'educació intergeneracional, entre d'altres, poden ser una eina adient.

b) El treball en xarxa esdevé una metodologia necessària per a contribuir al desenvolupament d'una visió humanista i integral de l'educació, així com també es necessita reconeixement mutu dels diferents agents educatius que actuen amb la infància i l'adolescència. Des d'aquesta perspectiva cal que els educadors en el lleure educatiu siguin reconeguts com agents essencials de la xarxa.

Hi ha dos tipus d'acció que poden ajudar a assolir aquests reptes. La primera, relacionada amb la complementació entre l'educació formal i la no formal i el manteniment d'estructures que facin possible el treball en xarxa. I una segona, el reconeixement social i professional dels educadors, concretament els del lleure educatiu.

- Pel que fa a la *complementarietat i el reconeixement mutu entre l'escola i el lleure educatiu* caldrà que tots els agents educatius implicats (mestres, educadors socials, educadors en el lleure, dinamitzadors comunitaris, etc.) treballin de forma conjunta, reconeixent-se mútuament i actuant com a guies que ajuden els nens i joves a desenvolupar-se i avançar a través de la constant expansió del coneixement, promovent l'actitud contínua *d'aprendre a aprendre i el desenvolupament de competències fonamentals, transferibles tècniques i professionals*. Existeixen experiències reeixides de treball conjunt, com ara els centres d'esplai d'atenció diària o centres oberts que evidencien el valor d'aquest tipus de treball conjunt i corresponsable (Síndic de Greuges de Catalunya, 2014).
- També caldrà seguir treballant perquè les administracions públiques promoguin la participació de les entitats de lleure en les estructures de coordinació en l'àmbit educatiu general (com els consells escolars municipals, les taules territorials, les comissions socials, etc.) (Síndic de Greuges de Catalunya, 2014).

- Per tal d'avançar en el reconeixement social i professional dels educadors, *caldrà donar respostes efectives per part de les instàncies polítiques als déficits de reconeixement social dels educadors*. Un dels principals problemes estructurals que pateix l'àmbit del lleure educatiu fa referència a la rotació dels educadors que han de fer possible el desenvolupament de les activitats. Nombroses entitats de lleure educatiu, de caràcter associatiu, tenen dificultats per captar i retenir al llarg del temps els educadors voluntaris. I, en aquesta línia, els serveis que funcionen amb educadors contractats també pateixen problemes d'elevada rotació laboral (Síndic de Greuges de Catalunya, 2014).

3. El tercer eix per a repensar l'educació que ens planteja la UNESCO fa referència a la formulació de polítiques de l'educació en un món complex on aspectes com: a) el desfasament cada vegada més gran entre l'educació i l'ocupació i la necessitat del desenvolupament de competències laborals; b) la necessitat d'una educació per a la participació i la construcció de ciutadania i c) l'impuls de la qualitat dels projectes educatius formals i no formals, constituïran alguns dels reptes més significatius que l'educació del segle XXI haurà d'afrontar davant un món complex i en constants canvis i en què el lleure educatiu també podrà esdevenir un agent actiu davant dels mateixos.

a) Pel que fa a la creixent desconexió entre l'educació i el món ràpidament canviant del treball, *en el lleure educatiu s'exerciten competències de primer ordre per al lideratge i l'activitat empresarial i social*, tal com han mostrat algunes investigacions i estudis presentats anteriorment.

Aquest és un espai controlat i, a la vegada, lliure, on els infants i joves poden fer emergir les seves capacitats, exercint-les i perfeccionant-les amb l'acompanyament adult. Algunes d'aquestes capacitats aplicades o competències útils per a la vida professional i que el lleure educatiu potencia de forma significativa són: el treball en equip, l'autoconeixement i la gestió de les emocions, la comunicació interpersonal, l'orientació a resultats, el compromís, la iniciativa i la creativitat, entre d'altres. Des del lleure educatiu caldrà continuar desenvolupant-les, encara amb més consciència, amb més eficàcia i amb més intencionalitat.

b) Un segon aspecte, on la formulació de polítiques educatives haurà de seguir treballant intensament, és el desenvolupament de processos i estructures eficients on educar per a la participació social i per a la construcció de ciutadania. *Educar en l'aprenentatge i l'exercici de la participació* requereix considerar que tots els ciutadans, ja des de la infància, han d'incorporar-se de forma progressiva a les pràctiques democràtiques.

En aquesta línia, *les entitats de lleure educatiu sempre han estat autèntiques escoles de participació i de ciutadania*, on els nens i nenes són considerats ciutadans, coneixedors dels seus problemes i protagonistes de les seves decisions, capacitats, per tant, per a participar de manera constant i activa en la formació, en l'elecció de les seves activitats de lleure i la planificació i en la gestió de la seva vida personal, social i política, on tindran l'oportunitat d'exercir els seus drets i una certa influència en el món adult i en la societat (Novella, A; Llena, A; Noguera, E; Gómez, M; Morata, T; Trilla, J; Agud, I; Cifre-Mas, 2014; Ruiz de Gauna, 2012).

Caldrà, per tant, seguir treballant, incorporant innovacions metodològiques, però, fonamentalment, oferint espais d'assaig i de pràctica de la democràcia.

c) Per últim, també caldrà plantejar-se la necessitat d'incrementar mesures orientades a la millora de la qualitat dels projectes educatius en el lleure, especialment mitjançant accions com:

- La qualificació dels educadors i els càrrecs directius.
- L'establiment d'indicadors per veure l'evolució de les activitats.
- Avaluacions d'impacte per tal de valorar els canvis generats en les persones i en les comunitats.
- Potenciant estudis i investigacions que puguin també incidir en les polítiques públiques, garantint un accés més igualitari i de qualitat.

4. El quart i darrer eix que ens ofereix la UNESCO per a repensar l'educació i, en el nostre cas, inspirador també per a repensar el lleure educatiu, fa referència a un aspecte tan essencial com és la recontextualització de l'educació com un bé comú, on prenen especial rellevància aspectes com: *reconsiderar el dret a l'educació com un bé públic, aplicat a l'educació no formal i informal*, que està menys institucionalitzada, assegurant així una educació més inclusiva i, dos, *reconsiderar la noció de l'educació com a bé comú, reafirmant la dimensió col·lectiva de l'educació com una responsabilitat compartida* entre la societat civil, l'estat i el mercat, aplicant criteris d'equitat i d'igualtat d'oportunitats.

a) Assegurar una educació més inclusiva, per a la construcció de societats més cohesionades, que reconguin la diversitat de visions de la vida en un món plural requerirà, per part de totes les instàncies educatives (escoles, entitats i activitats de lleure educatiu i socioculturals, centres comunitaris, etc.) i, concretament, per part de les instàncies de lleure educatiu, poder donar resposta especialment a dos requeriments (Síndic Greuges de Catalunya, 2014):

- Un primer, millores en l'aplicació de criteris d'equitat i d'igualtat d'oportunitats. En l'actual context de crisi econòmica i financera, s'exposa de manera prou crua la desigualtat social. Caldrà, per tant, posar en marxa polítiques actives destinades a evitar l'exclusió social en el lleure o una excessiva especialització de la xarxa. Existeix el risc de crear uns serveis de lleure per aquells grups socials que no poden costejar les seves activitats, segregats de la resta de la comunitat. Cal que les administracions públiques garanteixin l'exercici dels drets dels ciutadans, alhora que les entitats han d'actuar decididament en favor d'ambdós principis.
- També caldrà que el lleure educatiu garanteixi la participació i l'adequada atenció a les necessitats educatives dels infants amb discapacitats o pluridiscapacitats o amb necessitats educatives especials, incloses les de caràcter conductual.

b) Pel que fa a repensar la noció de l'educació com a bé comú, reafirmant la dimensió col·lectiva de l'educació com una responsabilitat compartida es requerirà millorar el paper i la implicació de la societat civil i el seu reconeixement social,; reforçar el paper de l'estat en la regulació dels béns comuns i reforçar el paper de les agències intergovernamentals en la regulació dels béns comuns globals.

Per a finalitzar aquesta presentació i en clau de síntesi, volem destacar com algunes evidències científiques ens han mostrat com el pas pel lleure educatiu ha possibilitat als infants i joves desenvolupar aspectes com la construcció del seu caràcter i personalitat des d'una perspectiva integral, el desenvolupament de competències professionals, l'aprenentatge i la pràctica de la participació social i la construcció d'un model de ciutadania actiu, crític i compromès pel bé comú i com ha contribuït també al foment de cohesió social en els territoris on actua, activant lideratges socials per a la millora col·lectiva. Aspectes, tots ells, que ajuden a configurar les identitats

personals i socials dels infants i joves que participen en aquests tipus d'activitats i espais educatius.

També l'informe de la UNESCO ens proposa alguns reptes per a l'educació aplicats igualment, tal com hem vist, al lleure educatiu.

Reptes per un desenvolupament sostenible on l'educació en drets humans esdevé quelcom necessari per a un desenvolupament integral dels infants i joves.

Reafirmar una visió humanista de l'educació on l'acompanyament adult, l'educació en valors i el treball en xarxa seran elements configuradors d'aquesta perspectiva de l'educació.

Unes polítiques educatives que facilitin una major connexió entre l'educació i el treball, desenvolupant processos de participació social i de construcció de ciutadania, establint, adequadament, instruments per a la qualitat educativa.

Finalment, caldrà recontextualitzar, tal com es proposa l'informe de la UNESCO, l'educació com un bé comú, garantint la universalització d'accés en igualtat d'oportunitats i oferint propostes educatives inclusives a partir de la implicació de tots els agents socials i educatius des d'una responsabilitat compartida.

Davant dels beneficis mostrats, s'obre un ventall de reptes i oportunitats que des de les administracions públiques i el Tercer Sector ens caldrà entomar. Aquest repte ens estimula i ens esperona a tots aquells que volem seguir treballant per un lleure educatiu diversificat en accions i programes, que acull i valora la diversitat en les seves pràctiques i als agents que intervenen, amb una mirada fixada en la justícia social que ens permetrà col·laborar cap a la millora social i educativa dels nostres infants i joves, generant polítiques, programes i projectes comunitaris d'alta intensitat educativa.

Bibliografia

Albaigés, B.; Selva M.; Baya, M. (2009). *Infants, família, escola i entorn: claus per a un temps educatiu compartit*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill i Ajuntament de Barcelona.

Armengol, C. (2006). "Educar per a fer possible el lleure". En: E. Claret (Ed.), *Perspectives de l'educació en el lleure* (p. 229). Barcelona.

Balibrea, E.; Santos, A.; Lerma, I. (2002). "Actividad física, deporte e inserción social: un estudio exploratorio sobre los jóvenes en barrios desfavorecidos". En: *Apunets. Educación Física y Deportes*, (69), 106–111.

Cantó, N; Castiñeira, A; Font, A. (2009). *Les fonts del lideratge social*. Barcelona.

Castro, G. (2007). "Jóvenes: la identidad social y la construcción de la memoria". En: *Última Década*, 26 CIDPA, 11–29.

García Martínez, A. (2008). "Identidades y representaciones sociales: la construcción de las minorías". En: *Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*, 18(2).

Greuges de Catalunya, S. de. (2014). *Dret al lleure educatiu i a les sortides i colònies*. Barcelona.

Marcús, J. (2011). "Apuntes sobre el concepto de identidad". En: *Intersticios. Revista Sociológica*

de *Pensamiento Crítico*, 5(1), 107–114.

- Marín, M. (2012). "Nuevos protagonistas, nuevas identidades". En: *Rodríguez, M. y Llopis, C. (Coords.) Otra Educación es posible* (pp. 45–73). Madrid: Narcea.
- Marin, M. Á. (2013). "La construcción de una ciudadanía intercultural inclusiva: instrumentos para su exploración". En: *Arquivos Analíticos de Políticas Educativas Revista Acadêmica, Avaliada Por Pares, Independente, de Acesso Aberto, e Multilíngüe*, 21(29), 1–29.
- Martín, X. (2012). *Per a una pedagogia del servei Treball per projectes i ApS*. Barcelona: Minyons Escoltes Guies Sant Jordi de Catalunya.
- Medir, R. M.; Geli, A. M.; Alsina, A.; Calabuig, T.; Ochoa, L.; Heras, R.; Frigola, C.; Cañabate, D.; Magin, C. (2010). *La formación de profesionales competentes en educación para la sostenibilidad: conceptualización, aplicación y evaluación*. Girona.
- Morata, M. (2009). *De la animación sociocultural al desarrollo comunitario: su incidencia en el ocio*. Universitat de Barcelona.
- Morata, T.; Garreta, F. (2012). "El lleure com a dinamitzador i/o activador de comunitats". En: *Educació Social: Revista D'intervenció Sòcioeducativa*, 50, 11–30.
- Novella, A.; Llena, A.; Noguera, E.; Gómez, M.; Morata, T.; Trilla, J.; Agud, I.; Cifre-Mas, J. (2014). *Participación infantil y construcción de la ciudadanía* (1a ed.). Barcelona: Graó.
- Orduna, G. (2003). "Desarrollo local, educación e identidad cultural". En: *Estudios Desarrollo Local, Educación e Identidad Cultural*, 4, 67–83.
- Parés, M.; Castellà, C.; Subirats, J. (coord.); Cruz, H.; Grau-Solés, M., & Sánchez, G. (2014). *Nous lideratges en moments de canvi* (1st ed.). Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- Puig, J. M.; Martín, X.; Rubio, L.; Palos, J.; Gijón, M.; de la Cerda, M.; Granell, M. (2014). *Rúbrica per a l'autoavaluació i la millora dels projectes d'APS*. Barcelona: GREM. UB.
- Ruiz de Gauna, R. (2012). "L'educació en el lleure a l'inici del segle XXI a Catalunya". En: *Educació Social: Revista D'intervenció Sòcioeducativa*, 50, 69–79. <http://www.raco.cat/index.php/EducacioSocial/article/viewFile/255367/342296>
- Tra Bach, M., Huberman, L.; Sulser, F. (1995). *"The Educational Impact of Scouting"*. Retrieved from <Http://www.scout.org/en/content/download/3415/31949/>
- Trilla, J. (1999). Tres pedagogies del lleure i una més. *Revista d'Educació Social*, 11, 54–71.
- UNESCO. (2015). *"Repensar l'educació. Vers un bé comú mundial."* Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya.
- Valls, Núria; Créixams, Clara; Borison, Andrea; Font, A. (2007). *Aprenentatges en l'àmbit associatiu de l'educació en el lleure*.